

Μνήμων

Τόμ. 8 (1982)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΟΣΣ

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Φορολογία και έκχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.) ● ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ: Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. 'Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος» ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ: Πολιτισμικοί στρατηγικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ● ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ: 'Η συμμετοχή των Έκτακτων στα Όρλουφικά (1770) και η αντίδραση της Βενετίας ● ΑΛΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ: Τό Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. 'Από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη ● Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: Συγκριτισμός ● ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ: Τό μονόφυλλο του Ρήγα του 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ● Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ: 'Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917) ● Η. FLEISCHER: Νέα στοιχεία για τη σχέση Γερμανικών άρχων κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας ● Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ: Τό πρόβλημα των γενεαλογιών στην 'Ιστορία ● Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: 'Η έμπορική έταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη - Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Παργιβαλάν (1732-1737). ● ΑΡ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: 'Ενα άγνωστο επεισόδιο και μία ελληνική μαρτυρία για τή πέρσση του Leake από τή Τσαριτσανή της Θεσσαλίας ● Γ. ΚΟΚΚΩΝΑΣ: 'Ισοκράτους λόγος τρέας: Φλωρεντία c. 1495 ή Ρώμη c. 1517; Γύρω από μία διάφθορα στον Legrand. ● Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ: 'Η άσημαντη μαρτυρία ● Γ. ΜΠΟΚΟΣ: Συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με τήν πρόταση του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για έγκαιρή τυποποίηση στα 'Επτάνησα ● Τ. Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΙΤΗΣ: Βιβλιολογικά Α' ● Χ. ΛΟΥΚΟΣ: 'Η ένδειξη προσόδων κατά τήν Καποδιστριακή περίοδο. ● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1977

ΑΘΗΝΑ 1980 - 1982

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΚΑΙ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΟΥ ΛΕΑΚΕ ΑΠΟ ΤΗ ΤΣΑΡΙΤΣΑΝΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.242](https://doi.org/10.12681/mnimon.242)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Α. Κ. (1982). ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΚΑΙ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΟΥ ΛΕΑΚΕ ΑΠΟ ΤΗ ΤΣΑΡΙΤΣΑΝΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ. *Μνήμων*, 8, 303-314. <https://doi.org/10.12681/mnimon.242>

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΚΑΙ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΟΥ LEAKE ΑΠΟ ΤΗ ΤΣΑΡΙΤΣΑΝΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Μέσα στη διερεύνηση του περιηγητικού φαινομένου στον ελληνικό χώρο, ή μελέτη των αντιδράσεων των πληθυσμών του σ' αυτό, γενικά ή ειδικά, δεν έχει βρεί ακόμη το δρόμο μιās καθολικότερης μελέτης. Μια προσπάθεια συγκέντρωσης των ειδικών μαρτυριών για τις αντιδράσεις αυτές, κατεσπαρμένων μέσα σέ μιā πληθώρα ποικίλων κειμένων,¹ ή ή ανακάλυψη και ή παρουσίασή τους μέσα από άθησαύριστα κείμενα ή άλλες έγγραφες μαρτυρίες² αποτελεί τή βασική προϋπόθεση για μιā συνθετική μελέτη πάνω σ' αυτή τήν πλευρά του περιηγητικού φαινομένου, πού άναμφισβήτητα αποτελεί μιā βασική πηγή για τήν ιστορία του ελληνισμού στίς έποχές τής τουρκοκρατίας και βενετοκρατίας. Οί μαρτυρίες —όποιασδήποτε μορφής— των σύγχρονων μέ τούς περιηγητές κατοίκων του ελληνικού χώρου, οί μνείες έγγραφων τής τουρκικής διοίκησης πού τούς άφορούν, καθώς και άναφορές στά ίδια τά περιηγητικά κείμενα, σχετικά μέ τίς θέσεις και αντιδράσεις των πληθυσμών, είναι οί βασικές πηγές για τή σύνθεση τής καθολικής μελέτης πού άναφέραμε. Πρόσθετα, οί μαρτυρίες των σύγχρονων είναι στοιχεία πού μπορούν, μετά άπό προσεκτική άξιολόγησή τους, νά χρησιμεύσουν στη διερεύνηση τής προσωπικότητας των περιηγητών, πέρα άπό τή μαρτυρία πού προσφέρουν τά κείμενά τους ή τή γενική ή ειδική προσφορά και θέση τους άπέναντι στον νεοελληνισμό.

Μιā μικρή συμβολή στο θέμα αυτό θέλει νά είναι αυτή ή παρουσίαση μιās άθησαύριστης μαρτυρίας για τó πέρασμα του άγγλου περιηγητή Leake άπό τήν κωμόπολη τής Θεσσαλίας, τή Τσαρίτσανη, ή όποία περιέχεται στο περιηγητικό του Άγγλου Urquhart πού πέρασε άπό τή Τσαρίτσανη τó 1830,³ και άναφέρεται σέ ένα συμβάν πού του διηγήθηκαν δυό Έλληνες σχετικά μέ τó πέρασμα άπ' εκεί του συνταγματάρχη Leake.

Ό Leake πέρασε άπό τή «Τζαρίτζενα», όπως τήν γράφει ελληνικά στο κείμενό του, στίς 9 Δεκεμβρίου του 1806, και άναφέρει πώς ήταν μιā έλλη-

1. Άφετηρία είναι πάντα ή συλλογή ένθυμήσεων του Σπ. Λάμπρου πού δημοσιεύτηκε στο περιοδικό του *Νέος Έλληνομνήμων*.

2. Βλ. Α. Κ. Σ τ α υ ρ ό π ο υ λ ο ς : Οί περιηγήσεις στη Θεσσαλία των Σουηδών J. J. Bjornstahl (1779) και Α. F. Sturtzenbecker (1784). Αυτόγραφέ τους σέ κώδικες μοναστηριών και χρονογραφικά σημειώματα τής έποχής. Προεκτάσεις πάνω σέ προβλήματα μελέτης του περιηγητισμού στον ελληνικό χώρο, (τυπώνεται :) *Δελτίον Έστορικής και Έθνομολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος* 25 (1982).

3. D. Urquhart, *The spirit of the East*. In two Volumes. 2nd Edit. London 1839.

Ό Άγγλος David Urquhart (1805 - 1877) προσωπικότητα μέ πλούσια μόρ-

νική πόλη με 700 ἕως 800 σπίτια.⁴ Ὁ Urquhart ἔφτασε στὴ Τσαρίτσανη στὰ τέλη τοῦ Ἰουλίου καὶ ἔκανε ἐκεῖ σταθμὸ στὴν πορεία του ἀπὸ τὴ Λάρισα πρὸς τὸν Ὀλυμπο, σὲ ἐκπλήρωση μιᾶς «ἰσχυρῆς ἐπιθυμίας» νὰ συναντήσῃ καὶ νὰ γνωρίσῃ τοὺς ἄρματωλοὺς ποὺ ἦσαν σκορπισμένοι στὶς κορυφές του.⁵

Τὸν συνόδευε ἓνας Ἑλληνας ποὺ εἶχε σπουδάσει στὸ σχολεῖο τῆς Τσαρίτσανης ἀλλὰ εἶχε νὰ πάει ἐκεῖ δώδεκα χρόνια, καὶ ποὺ τὸν ὁδήγησε νὰ γνωρίσῃ τὸν παλιό του δάσκαλο.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν περιγραφή τοῦ ἐπεισοδίου τῶν δυὸ Ἑλλήνων μετὰ τὸν Leake εἶναι σκόπιμο νὰ παραθέσουμε τὰ ὅσα γράφει γι' αὐτοὺς ὁ Urquhart καθὼς καὶ μερικὲς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν τότε κατάσταση τῆς Τσαρίτσανης.

[...] Μπαίνοντας στὴν πόλη, μοῦ φάνηκε ὅτι αὐτὴ εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς ἐρήμωσης ποὺ τώρα τελευταῖα εἶχα συνηθίσει νὰ βλέπω. Καὶ ὅμως ἐδῶ αἰσθάνθηκα τίς δυστυχίες, στὶς ὁποῖες αὐτὴ ἡ χώρα ἔπασσε θῆμα, νὰ μοῦ παρουσιάζονται μετὰ ἓνα τόσο ἐντυπωσιακὸ τρόπο [...].⁶

Οἱ δυὸ Ἕλληνες ἦσαν, ὁ παλιὸς δάσκαλος τοῦ συνοδοῦ τοῦ Urquhart καὶ ἓνας δημογέροντας τῆς Τσαρίτσανης. Ἡ περιγραφή ποὺ τοὺς γίνεται ἀπὸ τὸν περιηγητὴ μας εἶναι χαρακτηριστικὴ τόσο γι' αὐτοὺς, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴν Τσαρίτσανη. Ὁ νεαρὸς συνοδὸς ἀναζήτησε τὸν παλιό του δάσκαλο, καὶ ὁ Urquhart γράφει :

φωση, ποὺ πῆρε στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Εὐρώπη, ἔφθασε στὶς ἀρχές τοῦ 1827 στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔλαβε μέρος στὸν ἐπαναστατικὸ ἀγῶνα ὡς ἀξιωματικὸς τοῦ ναυτικοῦ. Τραυματίστηκε στὶς ἐπιχειρήσεις τῆς Χίου, ἐνῶ ὁ ἀδελφός του Charles σκοτώθηκε, τὸ Μάρτιο τοῦ 1828, στὶς ἐπιχειρήσεις τῆς Γραμπουσας. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1830, ξεκίνησε γιὰ μιὰ περιήγηση ἐκτὸς τῶν συνόρων ποὺ καθόριζε τὸ Πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου, καὶ ἐπισκέφτηκε τὴν Ἠπειρο, τὴ Θεσσαλία, τὴ Μακεδονία. Γνωρίζοντας ἑλληνικά, ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μετὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Τούρκους τῶν περιοχῶν αὐτῶν, καὶ τὸ ταξιδιωτικὸ του εἶναι γεμάτο ἀπὸ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις καὶ κρίσεις γιὰ τὴν κατάσταση ἐκεῖ. Κατόπιν μπῆκε στὴ διπλωματικὴ ὑπηρεσία, ὅπου σημαντικὸς ὑπῆρξε ὁ ρόλος του σὰν γραμματέας τῆς πρεσβείας τους στὴν Κωνσταντινούπολη. Μετὰ ἀσχολήθηκε μετὰ τὴν πολιτικὴ καὶ χρημάτισε βουλευτὴς στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων. Ἐγράψε, πρὶν καὶ μετὰ τὸ ταξιδιωτικὸ αὐτό, καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα βιβλία.

Βλ. σχετικὰ Dictionary of National Biography (DNB), τ. 20, σ. 43 - 45.

4. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*. In four volumes. London 1835, τ. III, σ. 347 (ἀνατύπωση : Amsterdam 1967). Σχετικὰ γιὰ τὸν Leake βλ. *The Dictionary of National Biography*, τ. 11, σ. 764 - 5 καὶ τὴ μελέτη τοῦ Γ. Π. Σαββίδη, «Ὁ Μιλόρδος - Ποιητὴς καὶ ὁ συνταγματάρχης - Τοπογράφος (George Gordon Lord Byron and William Martin Leake), *Περιηγήσεις στὸν Ἑλληνικὸν χῶρον*, Ἐπιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1968, σ. 91 - 100. (Σχεδιάγραμμα χρονολογίας Οὐίλιαμ Μάρτιν Λήκ σ. 101 - 111) [= *Ἐποχές* τχ. 43, Νοέμβριος 1966, σ. 480 - 500].

5. Urquhart, ὁ.π., σ. 381.

6. Urquhart, ὁ.π., σ. 386.

[...] Γρήγορα βρήκαμε τὸ σπίτι του, ἀλλὰ ἡ πόρτα ἔλειπε. Ἀφοῦ τὸν καλέσαμε γιὰ ἀρκετὸ διάστημα, παρουσιάστηκε σὲ ἕνα παρὰθυρο ἕνα γερασμένο κεφάλι μὲ μιά, λίγο μαύρη, γενειάδα καὶ γυαλιὰ στὴ μύτη. Περάσαμε τὴν πόρτα καὶ σὲ κάποια ἀπόσταση βρήκαμε τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε ἐκεῖ ποὺ κατοικοῦσε ὁ "λογιότατος" [ἑλληνικὰ στὸ κείμενο] ἀφοῦ μπήκαμε ἀπὸ μιὰ τρύπα ποὺ ὑπῆρχε στὸ μαντρότοιχο τοῦ κήπου. Βρήκαμε τὸ δάσκαλο νὰ κάθεται πάνω σ' ἕνα χαλὶ στὴν ἄκρη ἑνὸς μεγάλου χώρου ποὺ ἦταν κάποτε διαρριζόμενος σὲ πολλὰ δωμάτια. Οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι ἦσαν πεσμένοι κάτω καὶ τὸ πάτωμα ἦταν κατεστραμμένο ἀρκετά. Τὰ τελευταῖα τρία χρόνια εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ «κονάκι» τῶν Ἀλβανῶν. Ἐτσι ὁ δάσκαλος ἔμπαινε ἐκεῖ ἀπὸ μιὰ κρυφὴ εἴσοδο, ἀφοῦ εἶχε διαπιστώσει πὼς θὰ ἦταν ἀρκετὰ δαπανηρὸ νὰ ἐπισκευάσει τὴν πόρτα καὶ ἔτσι ζοῦσε μέσα στὰ ἐρείπια χωρὶς καμμιὰ ἐνόχληση. Γελοῦσε μὲ τὴν καρδιά του καθὼς μοῦ διηγίονταν τὴν ἱστορία του, κτυπώντας τὸ δάχτυλο στὸ μέτωπό του, σκόπιμα, δείχνοντας πὼς γνωρίζει κάτι παρόμοιο μὲ τὴν ἀγαπημένη στάση τοῦ Swift.

Μετὰ πῆγα νὰ ἐπισκεφτῶ ἕναν ἀπὸ τοὺς παλιοὺς πλούσιους κατοικοὺς τῆς περιοχῆς καὶ ὅπως ὁ «διδάσκαλος» μοῦ εἶπε, ἦταν ἄνθρωπος μελετημένος καὶ φιλόσοφος. Μπήκαμε μέσα σὲ μιὰ μεγάλη αὐλὴ, ποὺ τὴν περιέβαλαν κτίρια μιᾶς σημαντικῆς ἔκτασης. Περπατήσαμε μέσα ἀπὸ ἀρκετὲς ξεχαρβαλωμένες εἰσόδους καὶ διαδρόμους, ἀλλὰ δὲν βρίσκαμε ψυχὴ. Τελικὰ μᾶς ἀπάντησε μιὰ διαπεραστικὴ καὶ ραγισμένη φωνή, κι ἀπὸ τὸν ἥχο ὁδηγηθήκαμε σὲ ἕνα μικρὸ δωμάτιο ὅπου βρήκαμε τὸν φιλόσοφο ποὺ ἀναζητούσαμε, καθισμένο σὲ μιὰ γωνιὰ πάνω σὲ μιὰ μπερτα νὰ γράφει πάνω σ' ἕνα σκαμνί. Βρέθηκε σὲ μεγάλη ἀμνηχανία ἀπὸ τὴν ξαφνικὴ καὶ ἀπρόσμενη ἐμφάνιση ἑνὸς Εὐρωπαίου, ἀλλὰ ἀμέσως πῆρε τὸν ἀέρα μιᾶς ἀφύσικης ἡρεμίας.

Ἐνοιωθα ταυτόχρονα εὐχαριστημένος καὶ λυπημένος παρατηρώντας τὴν ἀντίθεση ποὺ φανέρωνε αὐτὸς ὁ χαρακτήρας σὲ οἰκίαν μὲ τοὺς συνεχεῖς καὶ χωρὶς περιεχόμενο θρήνους καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν Ἑλλήνων. Οὔτε μιὰ φορὰ δὲν ἔκανε νύξη γιὰ τὰ παθήματα τοῦ λαοῦ καὶ τὶς προσωπικὲς του δυστυχίες· καὶ μὲ πολλὴ τέχνη μεταχειρίστηκε ἕνα γέιτονα γιὰ νὰ φτιάξει καὶ νὰ μᾶς φέριε καφέ, σὰν νὰ ἦταν ἄνθρωπος στὴν ὑπηρεσία του. Μοῦ εἶπε πὼς ἐγκατέλειπε τὴν αὐλὴ καὶ τὸ σπίτι του σ' αὐτὴ τὴν ἄθλια κατάσταση ποὺ τὸ εἶδα, γιὰ λόγους ἀπόλυτης σκοπιμότητος, γιατί ἔτσι δὲν θὰ τραβοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν Ἀλβανῶν. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ γνώριζα ἕναν ἀστὸ Ἕλληνα, ποὺ δὲν μοῦ ἔκανε μιὰ παρὰθεση τῶν δυστυχιῶν του καὶ τῆς φτώχειας του (πραγματικῆς ἢ προσποιητῆς), οὔτε μοῦ ζήτησε στὰ πρῶτα πέντε λεπτὰ «ἂν ὑπάρχει καμμιὰ καλωσύνη, κάποια ἐλεημοσύνη». [στὸ κείμενο ἀναγράφεται ἑλληνικὰ: δὲν εἶναι καμμία καλλοσύνη, κανένα ἔλεος].

«Πᾶνε πολλὰ χρόνια», μοῦ εἶπε, «ἀφότον τὰ παιδιὰ τῶν Ἑλλήνων, σ' αὐτὰ τὰ μέρη, κοκκίνιζαν σὰν τὰ κοιτοῦσαν τὰ μάτια ἑνὸς ἐλεύθερου ἀνθρώ-

πον. Ἐκεῖνο πὺν τῶρα μᾶς ἀπομένει εἶναι τὸ κύπελο τῆς φιλοσοφίας πὺν συμβαίνει νὰ περιέχει μόνον τὰ κατακάθια της. Κοιτάζοντας ἐμένα, τῇ φορεσιά μου, τὴν κατάστασή μου καὶ τὸ ἄντρο μου, θαυμάσια θὰ μπορεῖτε νὰ φανταστεῖτε τὸν ἐαυτὸν σας ὅτι ἐπισκέπτεται τὸν Διογένη· ἀλλὰ, καὶ λυπᾶμαι πὺν τὸ λέω, ὅλες οἱ ὁμοιότητες τελειώνουν ἐκεῖ». ⁷

Ὁ παλιὸς προύχοντας πὺν ὁ Urquhart ἀποκαλεῖ «Διογένη», προθυμοποιήθηκε νὰ τὸν συνοδεύσει στὴν κορυφὴ τοῦ Ὀλύμπου ἢ στὸ τέλος τοῦ κόσμου. Ὅταν πῆγε νὰ τὸν συναντήσῃ τὸ πρῶνι μῖς κατοπινῆς ἡμέρας, ὁ μικρόσωμος αὐτὸς ἄνθρωπος φάνηκε μπροστά μου μὲ μιὰ τέλεια μεταμόρφωση πὺν θὰ μπορούσε νὰ κάνει ποτὲ ἄνθρωπος. Ἦταν ντυμένος γιὰ τὸ ταξίδι μὲ ἓνα κοστοῦμι ἄξιο γιὰ τὸν σχεδιαστὴ τοῦ *Marriage-a-la-mode*. Ἐνα καλοβαλμένο καλπάκι, κίτρινες παντόφλες, τζουμπές καὶ ἄερας δραγουμάνου, τὸν μεταμόρφωναν σὲ κάτι μεταξὺ Τάρταρου καὶ σκιάχτρου. ⁸

Στὴ συνέχεια ὁ Urquhart δίνει μιὰ λεπτομερεῖ περιγραφή τῆς παράξενης φορεσιᾶς τοῦ φιλόσοφου προύχοντα, καὶ καταγράφει τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ «Διογένη» στὴ διάρκεια τῆς πορείας τους, πὺν ἀξίζουν νὰ παρατεθοῦν, γιὰτὶ ὁλοκληρώνουν τὴν παρουσίαση ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἥρωες τοῦ ἐπεισοδίου πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει. Γράφει ὁ Urquhart :

[...] ὁ γηραλέος κύριος ἐνοιωθε ἕναν ἀσυγκράτητο ἐνθουσιασμό πὺν θὰ ἐπισκεπτόταν πάλι τὸν Ὀλυμπο, ἕναν ἐνθουσιασμό σκολειαρόπαιδου καὶ μὲ τὸ πάθος ἑνὸς Ἰουλιανοῦ ἡρώα ⁹ (συνέβαινε αὐτὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1830). Ἀπάγγελλε Ὁμηρο καὶ τραγουδοῦσε ἐπαναστατικὰ ἑλληνικὰ τραγούδια. Παρὰ τὴν κωμικὴ τοῦ ἐμφάνισι τοῦ φερόντουσαν παντοῦ μὲ ἕναν ὑπέρτατο σεβασμό. Καὶ οἱ βρισιὲς ἀκόμη, πὺν συνέχεια ἐξαπέλνε γιὰ τοὺς Ἕλληνες, μὲ ἐπιθετὰ ὅπως (λιπόφυγε), (ἄμναλε), (χοντροκέφαλε), (μπάσταρδοι τῶν προγόνων σας καὶ ἀνάξιοι τῆς πατρίδας καὶ τοῦ ὀνόματός σας), πὺν τὸν ἠδόνιζαν καὶ τὸν γοήτευαν, γίνονταν πάντοτε δεκτὲς μὲ σιωπῇ. Στὴν ἀρχὴ ἔμεινα ἐκπληκτος. Ἀλλὰ τότε ἀνακάλυψα ὅτι στέκεσαι καλύτερα μὲ ἓνα πλήθος πὺν τὸ βρίζεις, γιὰτὶ αὐτὸ σημαίνει πὺς σέβεται τὴ χώρα του. Μιὰ ἐλαφρῶ ἀπόκλιση ἀπὸ τὶς συνήθειες καὶ τὴν «ἐτικέτα» τοῦ τόπου, μπορεῖ νὰ ζημιώσει ἓνα ξένο περισσότερο, ἀπὸ ὅσο μιὰ ἔκφραση ὁποιασδήποτε ἀντίληψης, ὁσοδήποτε προσβλητικὴ κι ἂν εἶναι· τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ συμβεῖ καὶ σὲ παράβαση τοῦ καθήκοντος ὁσοδήποτε ἱερὸ κι ἂν εἶναι. Αὐτὸ πὺν ἀνέφερα, εἶναι μιὰ ἀπλὴ καὶ εὐκόλῃ ὑπόθεση, ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ της ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο μυστικὸ στὴ φύση. ¹⁰

7. Urquhart, ὁ.π., σ. 387 - 389.

8. Urquhart, ὁ.π., σ. 393.

9. Ἐννοεῖ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση (14 Ἰουλίου τοῦ 1789).

10. Urquhart, ὁ.π., σ. 395.

Στὴ συνέχεια ὁ Urquhart περιγράφει τὸ ἐπεισόδιο τῶν δυὸ αὐτῶν Τσαριτσαναίων μετὸν Leake, ὅταν πέρασε ἀπ' ἐκεῖ τὸ 1806.

[...] Τὸ ἄλλο συμβάν ἦταν ἡ ἀνάκριση ποῦ μοῦ ἔγινε ἀπὸ τὸν δάσκαλο καὶ τὸν συνταξιδιώτη μου (τὸν ὁποῖον θὰ ἀποκαλῶ Διογένη) γιὰ τὸν συνταγματάρχη Leake. Πῶς τὸν ὑπολόγιζαν στὴν Ἀγγλία; Ποιά ἦταν ἡ γνώμη μου γι' αὐτόν;

Τοὺς ἀπάντησα πῶς ὁ συνταγματάρχης Leake ἦταν ὄχι μόνο πολὺ γνωστός, ἀλλὰ καὶ ἡ κύρια αὐθεντία, γιὰ μᾶς, ἂν ὄχι ἡ μοναδική σχετικὰ μετὰ τὴ χώρα τους καὶ πῶς στὴν Ἀγγλία, ἡ μόνη μελέτη πάνω στὴν ἐλληνική ἐπανάσταση, ἡ ὁποία θὰ ἐπιζοῦσε τῆς ἐποχῆς μας, ἦταν μιὰ δική του.¹¹

Παραδόθηκεν σέ ἓνα ἰσχυρὸ συναίσθημα ὑπερηφάνειας ἀκούγοντας τὸ ὄνομα τοῦ συμπατριώτη μου καὶ μιὰ τέτοια λεπτομερειακὴ ἀνάκριση γι' αὐτόν σέ ἓνα τόσο ἀπομονωμένο χωριονάκι. Γρήγορα ὁμως ἀνακάλεσα πῶς οἱ καινούριοι φίλοι μου καὶ ἐγὼ διαφέραμε στίς ἀπόψεις μας. "Ἐτσι τοὺς ρώτησα πῶς, πότε καὶ ποῦ εἶχαν γνωρίσει τὸν συνταγματάρχη Leake, ὁπότε τὰ ἀκόλουθα συμβάντα ἦλθαν στὴν ἐπιφάνεια.

Κάποιο χρόνο ποῦ ἔχω ξεχάσει, ὁ συνταγματάρχης Leake ἔφθασε στὴ Τσαρίτσανη ἔχοντας μαζί του ἓναν καβάση καὶ ἓνα μουγιουρντι τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ὁ φίλος μου ὁ «Διογένης» ἦταν τότε κοτζάμπασης ἢ δημογέροντας· καὶ καθὼς ἔφτασε στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἀφήγησής του σταμάτησε, τέντωσε πρὸς τὰ πάνω τὸ ψηλὸ λαιμὸ του, κούνησε τὸ κεφάλι του, μετὰ κύτταξε κατὰματα καὶ μοῦ εἶπε: «Ποιὸς ἦταν ὁ Ἀλῆ πασᾶς γιὰ μένα; Τί ἐξουσία εἶχε ἓνας τάρταρος καβάσης μέσα στὴν ἱερὴ χώρα τοῦ Ὀλυμποῦ;» Κατόπιν μοῦ ἐξέθεσε τὴν πολλὴ χαρὰ ποῦ εἶχε νοιώσει, νὰ καλωσορίσει καὶ νὰ δεχτεῖ μετὰ ἀγάπη ἓναν Ἀγγλο καὶ ἓναν λόγιο. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ συνταγματάρχης Leake, συσχέτισε ὅλη τὴν καλωσύνη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους μετὰ τίς διαταγές τοῦ πασᾶ καὶ ἀρκεστήκε νὰ τοὺς κάνει μερικὲς ἐρωτήσεις, χωρὶς ὁμως καὶ νὰ ρωτήσῃ καὶ γιὰ τὴν ὑγεία κανενὸς ἀπ' αὐτούς.¹²

11. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίον "An historical outline of the Greek revolution, with a few remarks on the present state of affairs in that country, by William Martin Leake. London 1825. Δεύτερη ἐκδόσή του τὸ 1826.

12. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Urquhart παραθέτει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ὑποσημείωση στὸ κείμενο του (ὁ.π. σ. 398), ποῦ εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

«Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ μοῦ ἦταν δύσκολο νὰ καταλάβω τὴν ὕψια τῶν ὁδηγῶν τοῦ Τσάρου τῆς Ρωσίας, ποῦ εἶχε δώσει στὸν πρῶτο πρεσβευτὴ ποῦ εἶχε στείλει στὸν Σουλταῖμὰν τὸν Μεγάλον: "μὴν ρωτᾶς γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ Σουλτάνου μέχρις ὅτου σὲ ρωτήσουν γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ Τσάρου". Ὁλη ἡ ἀνατολικὴ διπλωματία καὶ ἱστορία εἶναι γεμάτη ἀπὸ τέτοιου εἶδους ἐπεισόδια. Δὲν ἔχω παρὰ νὰ ἀναφερθῶ στίς πρόσφατες καὶ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες τῶν ταξιδιῶν τοῦ Burnes. [Πρόκειται γιὰ τὸ ταξιδιωτικὸ τοῦ ἁγγλοῦ ὑπολοχαγοῦ Alex Burnes, Travels to Bokhara and narrative of a voyage up the Indus, London, 1834, 3 τ.]. Καὶ εἶναι γελοῖο ποῦ οἱ ἄνθρωποι δὲν προσαρμό-

Ὁ Διογένης, τότε, ἐξοργίστηκε πολύ· σπηρούνισε τὸ ἄλογό του καὶ τράβηξε γιὰ τὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν, ὅπου ὁ Leake εἶχε προηγουμένα κατενθунθεῖ, (πιθανώτατα πάνω στὸ ἴδιο ἄλογο, τὴν Rozinante¹³ μὲ τὸ ὁποῖο τώρα θὰ μὲ συνόδευε), καθὼς τὸ συμβὰν ἔγινε ὅχι πάνω ἀπὸ 15 χρόνια πρὶν¹⁴ καὶ κρέμασε στὴν κοιλάδα τῶν Μουσῶν τὴν ἀκόλουθη ἀποστροφή ἀγανάκτησης, ἀπευθυνόμενη ἀπὸ τὴν προκληθεῖσα Ἑλλάδα, πρὸς τὸν ὑπερβόρειο, καὶ παγερὸ ἀπρόσκλητο ἐπισκέπτη.¹⁵

Στὴ συνέχεια ὁ Urquhart παραθέτει ἑλληνικὰ τὸ κείμενο, ὅπως τοῦ τὸ ἔδωσε γραμμένο, κατὰ τὰ φαινόμενα, ὁ «Διογένης» ἢ ὁ δάσκαλος. Εἶναι γραμμένο σὲ ἀρχαιοπρεπὴ γλῶσσα, καὶ ὁ Urquhart δὲν τὸ μεταφράζει γιὰ τοὺς ἀναγνώστες του.¹⁶

Εἰς τὸν περιηγητὴν Ἰωάννης Λήκ, ἐπιγραφὴ εἰς τὰ Τεμπὰ ἀπο τινος
τραϊκούς τῆς Τσαρίτσανης, δυσχεστετηκωτας ἀπο τὴν υπερφανίαν
του.

Ἡ Ἑλλὰς Ἡρωικεγίει.

Και πρὶν μὲν Ἀνάχαρσης ἐπήλθεν ἱερὸν εἰς οὐδας
ἔρχονται καὶ νῦν ἄνδρες ὑπερβόρειοι
Ἄλλ' ὁ μὲν ἰστόρειν τοιδὲ χραίνουσι πρεθοῦτες.
Ζῶν* Λήκ Λόνδρης ἀνὴρ, φάρε ἑμέ, σὺν τὸ δ' ἴπας.

ζονται σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα. Δίνοντας ἓνα γυνὸ μέρος τοῦ σώματός μας, εἶναι γιὰ τοὺς ἀνατολίτες ἓνας γελοῖος τρόπος χαιρετισμοῦ. Καὶ ἀκόμη, βγάζοντας τὸ καπέλο ὅταν μπαίνειις σ' ἓνα δωμάτιο στὴν Εὐρώπῃ εἶναι σχεδόν, στὴν οὐσία, σὰν νὰ ρωτᾷς γιὰ τὴν ὑγεία καὶ νὰ χαιρετᾷς στὴν Ἀνατολή. Στὴν πραγματικότητα, ἀκόμη καὶ μεταξὺ μας, ἓνα σύντομο "How do you do" ἀνταλλάσσεται, παρ' ὅλο ὅτι δὲν παίρνουμε ἀπάντηση ἀπ' ὅλους τῆς συντροφιάς. Στὴν Ἀνατολή ὅμως αὐτὸ γίνεται μὲ σοβαρότητα καὶ ἀπαντοῦν· κι' αὐτὴ ἡ ἐρώτηση [ἐννοεῖ τὴν ἐρώτηση γιὰ τὴν ὑγεία] ἔρχεται μετὰ τὸ χαιρετισμὸ καὶ ὅταν ὅλοι καθίσουν».

13. Rozinante: Τὸ ἄλογο τοῦ Δὸν Κιχώτη.

14. Ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Leake εἶχε περάσει ἀπὸ τὴν Τσαρίτσανη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1806, δηλαδὴ 24 χρόνια πρὶν. Στὴ δευτέρα περιήγησή του στὴ Θεσσαλία, τὸ 1809, ἔμεινε στὸν Τύρναβο στίς 3 καὶ 4 Δεκεμβρίου, χωρὶς ὅμως ἡ πορεία του ἀπ' ἐκεῖ νὰ δείχνει πὼς πέρασε πάλι ἀπὸ τὴν Τσαρίτσανη. Στὸ περιηγητικὸ του ὅμως κάνει μερικὲς ἐνδιαφέρουσες ἀναφορὲς σ' αὐτήν, (ὁ.π. Τόμ. IV, σ. 297), ὅπου γράφει: «[...] Σ' αὐτὲς τίς δυὸ πολιτεῖες [ἀναφέρεται στὰ Τρίκαλα καὶ τὴ Λάρισα] οἱ φθινοπωρινοὶ πυρετοὶ εἶναι πιὸ διαδεδομένοι ἀπ' ὅτι στὸν Τύρναβο. Στὴν Τσαρίτσανη, οἱ βράχοι ποὺ δεσπόζουν ἐκεῖ, πιστεύεται πὼς εἶναι φθοροποιοὶ γιὰ τὸν ἀέρα καὶ πὼς δημιουργοὺν, χωρὶς ἀμφιβολία, συγκέντρωση θερμότητος, καθὼς εἶναι ἐκτεθειμένοι στοὺς νοτιοδυτικὸς ἀνέμους. Παρόλα αὐτὰ ἡ Τσαρίτσανη εἶναι ἡ πιὸ ἀκμάζουσα πολ:τεία τῆς Θεσσαλίας, μετὰ τὰ Ἀμπελάκια [...].»

15. Urquhart, ὁ.π., σ. 397 - 399.

16. Ἡ κακὴ τυπογραφικὴ μεταγραφὴ τοῦ ἐπιγράμματος τὸ φόρτωσε μὲ τόσα λάθη, ὥστε νὰ ἀπαιτοῦνται τολμηρὲς φιλολογικὲς διορθώσεις γιὰ κάποια ἀποκατάσταση.

Καὶ συνεχίζει ὁ Urquhart: Καταχώρησα αὐτὴ τὴν ἀσυγκράτητα ἐκφραστικὴ ἐκδήλωση, σὰν ἓνα ἀξιοσημείωτο καὶ ἰδιόμορφο παράδειγμα αὐτῆς τῆς εὐαισθησίας, ποὺ ἀκόμη καὶ γιὰ ἓναν ἀνθρωποπὸν διατρέχει γιὰ χρόνια τὴν Ἀνατολὴ μπορεῖ νὰ μὴ γίνεи ἀντιληπτή· ἔτσι μπορεῖ νὰ μένει σὲ παρόμοια ἀγνοία τῶν αἰτίων γιὰ ὅ,τι βλέπει, τῶν πραγμάτων ποὺ βλέπει, τῶν ἀντιδράσεων ποὺ προκαλεῖ ἢ τῶν ἀποτελεσμάτων ποὺ ἦταν ἡ αἰτία τους.

Αὐτὸ τὸ συμβάν νομίζω πὼς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα ἀνεκτίμητο μάθημα, ἀν προερχόταν μόνο ἀπὸ τὴ σφαλερῇ ἐκτίμησή τους γιὰ ἓναν ἀνθρωπο τόσο ἀξιόλογο καὶ μὲ χαρακτηῖρα τόσο ἀντίθετο ἀπὸ τὴ δική τους τὴν ἀποτίμηση [...]

Καὶ ὁ Urquhart συμπληρώνει τὴν περιγραφή καὶ τὶς κρίσεις του γιὰ τὸ ἐπεισόδιο μὲ μιὰ πληροφορία ποὺ εἶχε σχετικὰ μὲ τὴν αἰτιολόγηση τῆς γενικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Leake, ποὺ τὴν καταχωρεῖ σὲ ὑποσημείωση:¹⁷

Πληροφορήθηκα κάποτε ἀπὸ ἓναν κύριο, ποὺ εἶχε γίνεи, περισσότερο ἀπὸ κάθε Εὐρωπαῖο, αἰθεντία στοὺς τρόπους καὶ τὰ ἔθιμα τῆς Ἀνατολῆς, πὼς συνέβαινε ποὺ ὁ Burkardt¹⁸ μὲ ὅλη τὴ γνώση τῶν πραγμάτων, νὰ ἀντιλαμβάνοταν τόσο λίγο τὴ σκέψη τοῦ λαοῦ. Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἦταν «γιατί σταθερὰ ἔβαζε τὸν ἑαυτό του σὲ μιὰ λαθεμένη καὶ ἀμήχανη θέση· εἶχε μιὰ ἄτυχη τακτική, συνήθιζε νὰ σφουρίζεи».

Ἡ σύγκριση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν περιηγητῶν μὲ τὸν Ἀνάχαρση, ποὺ ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν ἐπιγραμματοποιό, φτάνει σὲ δυσάρεστα συμπεράσματα γιὰ τοὺς σύγχρονους ἐπισκέπτες τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου καὶ ἰδιαίτερα βέβαια γιὰ τὸν Leake.

Ἡ ἀναφορά στὸν Σκύθη Ἀνάχαρση, γιὰ τὴ σύγκριση μὲ τὸν Leake, πέρα ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τῆς βόρειας προέλευσής τους, θὰ μπορούσε νὰ συνδυασθεῖ καὶ μὲ τὰ ἐρεθίσματα ποὺ εἶχε, ἴσως, προκαλέσει ἡ σχετικὰ πρόσφατη μετάφραση στὰ ἐλληνικὰ τοῦ βιβλίου τοῦ ἀββᾶ Barthélemy: Περιήγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος... παρὰ τοῦ κυρίου Βαρθολομαίου καὶ μεταφρασθεῖσα παρὰ τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου Σακελλαρίου... Τόμος πρῶτος, Βιέννη 1797 καὶ τόμος τέταρτος μεταφρασθεὶς παρὰ Γεωργίου Κωνσταντίνου Σακελλαρίου καὶ Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797. Στὸν τ. Δ', Κεφ. ΔΕ': Ὁδοιπορία τῆς Θεσσαλίας (σσ. 99 - 162).

Καὶ ἡ Τσαρίτσανη ἦταν τότε τόπος συγκέντρωσης πολλῶν λογίων· ἀλλὰ καὶ δίπλα σ' αὐτήν, στὰ Ἀμπελάκια, ἀσκοῦσε τὴν ἱατρικὴ του τὸ 1803, ὁ μεταφραστὴς τοῦ Νέου Ἀνάχαρση Σακελλαρίου (βλ. Ι. Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ διαφόρων. Πρόλογος Γ. Ἀντωνιάδη, παρουσίαση Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σσ. 96 - 97 ἐπιστολὴ τοῦ γιαιτροῦ Κ. Ζαχαρόπουλου ἀπὸ τὴ Λάρισα, στὸν γαιτροῦ Γ. Σακελλαρίου στὰ Ἀμπελάκια, Ἀπρίλιος 1803). Γιὰ τὴ λέξη «Ζιὸν» τοῦ ἐπιγράμματος ὁ Urquhart γράφει σὲ ὑποσημείωση: «Αὐτὸ σημαίνει John· ἡ γενικὴ προσωνυμία γιὰ ὅλους τοὺς Ἀγγλους, σὲ ὅλες τὶς ξένες χώρες». Καί, ὅπως εἶναι γνωστό, αὐτὴ ἐπιζεῖ καὶ μέχρι σήμερα στὴν Ἑλλάδα.

17. Urquhart, ὁ.π., σ. 398.

18. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ ἀνατολιστὴ Louis Burckhard (1784 - 1817) βλ. DNB, 7 σ. 292.— J. Brunet, Manuel du libraire et de amateur de livres, I. στ. 1401.

Στή μαρτυρία για τὸ πέρασμα ἑνὸς περιηγητῆ, ποὺ παρουσιάσαμε, ἔχουμε παραστατικὰ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ ταξιδιώτη καὶ τῶν γηγενῶν ἑνὸς τόπου. Ἡ σύγκρουση αὐτή, ξεχωριστὴ ἐξ αἰτίας τῶν ιδιοτήτων τῶν προσώπων καὶ τῶν δύο πλευρῶν, ποὺ συγκρούονται, καὶ ἀπὸ τὸ διαφορετικὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο γίνεται, διαφέρει ἀπὸ τὶς πολλὲς γνωστὲς συγκρούσεις μεταξὺ ταξιδιωτῶν καὶ πληθυσμῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Συγκρούσεις ποὺ εἶχαν ἀντικείμενο τὴν καθημερινότητα καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν ταξιδιωτῶν γιὰ κατάλυμα, γιὰ τροφή κ.ἄ. καὶ ποὺ τὶς διαμόρφωναν πολλὲς φορὲς οἱ Τοῦρκοι συνοδοὶ τους. Πρόσθετα καὶ γιατί οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ προσφορά διευκολύνσεων στηρίζονταν στὰ δικαιώματα ποὺ τοὺς ἔδιναν φερμάνια ἢ μπουγιουρντιὰ τῶν τοπικῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν ἐφοδιασμένοι οἱ περιηγητές. Πολλὲς φορὲς μάλιστα ἔφταναν καὶ μέχρι τὴν κατάχρηση τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν.

Ἡ Τσαρίτσανη εἶχε μιὰ ξεχωριστὴ θέση μέσα στὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ νεοελληνισμοῦ στὴν τουρκοκρατία, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ γνωστή.¹⁹ Οἱ δυὸ ἐκπρόσωποί της, ποὺ σκιαγραφοῦνται ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τὶς περιγραφὲς τοῦ Urquhart, ἔστω καὶ μετὰ ἀπὸ 24 χρόνια ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο, ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Leake ὄχι μόνο γιὰ λόγους ἐπιφανειακοὺς, ποὺ ἐξαντλοῦνται στὴ σύγκρουση ἐξαιτίας τῆς παράβλεψης τῶν ἐθιμικῶν πλαισίων συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ καὶ στὴν οὐσία, ἐξαιτίας τῶν παρορμήσεων, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν πνευματικὰ ἀναπτυγμένη συνείδηση τοῦ νεοελληνισμοῦ, στὴ μικρὴ πόλη τῆς Θεσσαλίας, ποὺ ξυπνᾷ ὅταν ἡ ἐθιμικὴ τάξη παραβιάζεται ἀπὸ τὸν ξένο ταξιδιώτη.

Ὁ δάσκαλος καὶ ὁ λογιότατος τῆς Τσαρίτσανης, χαρακτηριστικοὶ ἐκπρόσωποι, μαζὶ μὲ τοὺς γιατροὺς καὶ τοὺς φωτισμένους κληρικοὺς, τῆς πνευματικῆς ὑπόστασης τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου στὴν τουρκοκρατία, στέκουν πάνω στὴν ἐπιφανειακὴ συμπεριφορὰ τοῦ Leake καὶ δίνουν προεκτάσεις ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν αὐστηρὰ ἀτομικὴ τους ὑπόσταση. Οἱ ἐπεκτάσεις αὐτὲς ἀκουμποῦν πάνω στὴ συνείδηση ἐκπροσώπων, τὴ στιγμή ἐκείνη, ἑνὸς συνόλου, μὲ μιὰ ἔκφραση καὶ πράξη τῆς ἐθνικῆς τους εὐαισθησίας. Ἡ δυσaráεσκειά τους, ἰδιαίτερα τοῦ προύχοντα, γιὰ τὴν ὑπερηφάνεια στὶς κινήσεις καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ Leake, τοὺς ὁδηγεῖ στὴν ἀνάληψη τῆς εὐθύνης νὰ ἀπαντήσουν στὸ ὄνομα τῆς ἀπρόσωπης Ἑλλάδας: τὰ ἄτομα ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὶς ἀτομικότητές τους καὶ ἀξιῶνονται νὰ ἀντιπροσωπεύσουν τὸ σύνολο.

Ὁ Urquhart στέκεται μὲ συμπάθεια στὴν περίπτωση τοῦ «λογιώτατου» ἄρχοντα τῆς Τσαρίτσανης, ποὺ τὸν ξεχωρίζει χαρακτηριστικὰ

19. Βλ. Ἀχιλ. Γ. Λαζάρου, Ἡ παιδεία τῆς περιφέρειας Ἑλασσόνας στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, «Ἠὼς», Ἀφιέρωμα στὴ Θεσσαλία, ἔτ. 9, ἀρ. 92 - 97, 1966, σ. 289 - 298.

γιὰ τὴ συμπεριφορὰ του, σὲ συσχετισμὸ μὲ ἐκδηλώσεις ἄλλων Ἑλλήνων, ὅσοδήποτε καὶ ἂν ὁ Ἄγγλος εἶναι ὑπερβολικὸς στὶς γενικεύσεις του. Πρόσθετα καὶ μέσα ἀκόμη ἀπὸ τὴν περιγραφὴ ποὺ κάνει τῆς «γκροτέσκικης» ἐμφάνισής του, καὶ τὸν ἑμμεσο χαρακτηρισμὸ του σὰν «Δὸν Κιχώτη», δείχνει τὴ συμπάθειά του σ' αὐτὸν τὸν γέρο φιλόσοφο, μὲ τὶς ὑπερβολικὲς του ἐκδηλώσεις.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ θέση ποὺ παίρνει γιὰ τὸ ἐπεισόδιο, δίνει οὐσιαστικὰ τὸ δίκιο στοὺς Ἑλληνες ποὺ γνώρισε, καὶ συγχρόνως προσπαθεῖ νὰ αἰτιολογήσει τὸ φέροισιμο τοῦ Leake καὶ νὰ ἀφαιρέσει τὴν πρόθεση γιὰ προσβλητικὴ συμπεριφορὰ.

Ἕνας σεβασμὸς καὶ μιὰ ἀγάπη γι' αὐτὸν τὸν παράξενο γέρο ἀναβλύζει μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Urquhart, ποὺ ἡ ἐμπειρία του ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τουρκικὴ πραγματικότητα φαίνεται νὰ εἶναι σημαντικὴ, ἀπὸ τὰ ὅσα ἀναφέρει στὸ πολὺ ἐνδιαφέρον ταξιδιωτικὸ του.

Θὰ σημειώσουμε τὴ διατήρηση στοὺς δύο λόγιους τῆς Τσαρίτσανης, ἔντονης τῆς ἀνάμνησης τῆς συνάντησης μὲ τὸν Leake, ποὺ ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια πάλι ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς συμπατριώτη του, 24 χρόνια μετὰ. Ρωτοῦν γιὰ τὸν Leake καὶ ἀναζωπυρώνεται ἡ ἀντίδρασή τους στὴν ἀνάμνησή του, μαζὶ μὲ τὴν ἀπάντηση ποὺ πῆραν ἀπὸ τὸν Urquhart γι' αὐτόν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ θυμηθοῦν τὴν ἐπιγραφὴ, καὶ νὰ τὴν δώσουν γραπτὴ στὸν Urquhart, γραμμένη καὶ φυλαγμένη ἀπὸ τότε, τὸ πιθανότερο, ἢ ἀπὸ τὴ μνήμη τους.

Ἡ διάθεσή τους εἶναι νὰ κοινοποιήσουν τὴν ὑπαρξή τους, τὴ στάση τους, μὲ ἕνα γραπτὸ κείμενο ἀπέναντι σὲ ἕνα γνωστὸ καὶ δημόσιο πρόσωπο μιᾶς μεγάλης χώρας ποὺ τόσο ἐγκωμιάζε ὁ συζητητής τους. Μιὰ ιδιόμορφη καὶ ἀξιόλογη ἔκφραση, ποὺ ὁ Urquhart τὴν σημειώνει, ἀλλὰ μένει στὴν ἐρμηνεία μιᾶς ἀπλῆς «εὐδαισθησίας» τῶν δυὸ αὐτῶν Ἑλλήνων. Αὐτὸ τοῦ ἀρκεῖ: Πιστεύει στὴν ἀλήθεια τοῦ γεγονότος καὶ τὸ καταχωρεῖ.

Τὸ βιβλίον τοῦ Leake εἶχε ἤδη κυκλοφορήσει 3 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ δικό του, χωρὶς νὰ ἀναφέρει τίποτε σχετικὰ. Ὁ Urquhart ἀπὸ τὴ μεριά του τοποθετεῖ τὸ ἐπεισόδιο περίπου 15 χρόνια πρὶν, ἐνῶ θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ διαπιστώσει ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Leake, πῶς αὐτὸς πέρασε ἀπὸ τὴ Τσαρίτσανη τὸ 1806. Φαίνεται πῶς ὁ Urquhart δὲν εἶχε διαβάσει τὸ βιβλίον τοῦ Leake, πρὶν στείλει τὸ δικό του στὸ τυπογραφεῖο, μιὰ ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκδόσεις, βρισκόταν στὴν πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀπασχολημένος σὲ μιὰ ἔντονη διπλωματικὴ δραστηριότητα.²⁰

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Leake δὲν φαίνεται νὰ ξαναπέρασε ἀπὸ τὴ Τσαρίτσανη τὸ 1810, ὅταν ἀνάμεσα 1808 καὶ 1810, βρισκό-

20. Βλ. σχετικὰ στὸ DNB, ὁ.π. Ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Urquhart ἐγινε τὸ 1838.

ταν διαπιστευμένος στην αὐλή τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ ἔκανε τότε περιηγήσεις καὶ στὴ Θεσσαλία.

Γιὰ τὴ συμπλήρωση αὐτῆς τῆς μελέτης κρίθηκε ἀπαραίτητη καὶ μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν ταύτιση τῶν δύο ἀνώνυμων Ἑλλήνων τῆς Τσαρίτσανης στὰ 1830 μὲ τὰ δρῶντα ἐκεῖ πρόσωπα τὸ 1806. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ διαφωτισμὸς στὴ Θεσσαλία βρισκόταν σὲ μιὰ ἔξαρση ἀξιοσημείωτη καὶ ἡ κάθε πολιτεία τῆς παρουσίαζε μιὰ ἱκανοποιητικὴ πνευματικὴ ἀνθήση. Ἡ Τσαρίτσανη, μὲ τὴν παρουσία ἐκεῖ γιατρῶν²¹ καὶ δασκάλων,—δηλωτικὴ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τῆς ἀνάπτυξη—εἶχε τὴ θέση τῆς στὴ διαφωτιστικὴ προσπάθεια σ' αὐτὸν τὸ χῶρο. Ἡ σχολὴ ποὺ λειτουργοῦσε ἀπὸ χρόνια ἐκεῖ, μὲ σημαντικὴ παράδοση, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἡ βάση αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Στὴ σχολὴ αὐτὴ εἶχαν διδάξει ὁ Πέζαρος (1767 - 1772), ὁ κατοπινὸς γιατρὸς Κ. Ζαχαρόπουλος, ὁ Νοσημάχος (1785 - 1790), καὶ στὴν ἀκμὴ τῆς οἱ Κ. Κούμας (1798 - 1802), ὁ Γερμανὸς Σπαρμιώτης (1802 - 1805) καὶ ἀπὸ τὸ 1805 ἕως τὸ 1807 ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ποὺ ἦταν σχολάρχης τῆς τὴν ἐποχὴ ποὺ πέρασε ἀπ' ἐκεῖ ὁ Leake.²² Στὴ σχολὴ τῆς Τσαρίτσανης δίδαξαν καὶ ἄλλοι δάσκαλοι, πέρα ἀπὸ τοὺς σχολάρχες τῆς, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε τὰ ὀνόματά τους. Ποιὸς ἀπ' αὐτοὺς, βρισκόταν τὸ 1806 στὴ Τσαρίτσανη καὶ ἐπιζοῦσε ἐκεῖ τὸ 1830, γιὰ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ δάσκαλο τοῦ Urquhart, δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε.

21. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἀναφέρονται ἀρκετοὶ γιατροὶ νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα στὴν Τσαρίτσανη.

Τὸ 1798 βρίσκεται ἐκεῖ ὁ Κωνσταντῖνος Ζαχαρόπουλος, ποὺ βοήθησε στὸ διορισμὸ τοῦ Κούμα στὴ σχολὴ τῆς Τσαρίτσανης. (Βλ. Ι. Οἰκονόμου, Ἐπιστολές... ὁ.π., σ. 47, 48, 51).

Τὸ 1802 ἀναφέρονται ἐκεῖ, «ὁ ἐξοχώτατος ἱατρὸς κυρ Ζώης ἐκ Ζαγορίου» καὶ ὁ «ἐξοχώτατος κυρ Ἰωάννης ἱατρὸς, ἀνεψιὸς τοῦ κυρ Ζώη ἱατροῦ», ὅπως ἀναγράφονται στοὺς συνδρομητὲς τοῦ βιβλίου: Σύνοψις τῶν κωνικῶν τομῶν, Γουίδωνος τοῦ Γρανδῆ... ἐξ' ἧς μετῆνεται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν παρὰ Ἰωνᾶ Ἱερομ. Σπαρμιώτου... Βιέννη 1802, σ. XVII.

Ὁ γιατρὸς Ζώης ἀναφέρεται ὅτι βρίσκεται στὴν Τσαρίτσανη καὶ τὸ 1804, στοὺς συνδρομητὲς τοῦ βιβλίου: Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς, Μεταφυσικῆς, καὶ Ἠθικῆς, ὑπὸ Φραγκίσκου Σουαΐου... Μεταφρ. Γρ. Κωνσταντᾶ... τ. Α' Βενετία 1804, σ. 369.

Τὸ 1802 καὶ τὸ 1803 ἀναφέρεται ὅτι βρίσκεται γιατρὸς στὴν Τσαρίτσανη καὶ ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης ἢ Μιχαῆλος Πρεδικάρης, ὅπως ὁ ἴδιος ὑπογράφει τὶς ἐπιστολές του—(Βλ. Ι. Οἰκονόμου, Ἐπιστολές, ὁ.π. καὶ ἀντίστοιχα, σ. 84, ὁναφορὰ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Οἰκονόμου πρὸς τὸν Κούμα καὶ σ. 88, ἐπιστολὴ τοῦ Περδικάρη ἀπὸ τὴν Τσαρίτσανη πρὸς τὸν Κούμα στὴ Λάρισα).

22. Βλ. Μ. Κ. Π α ρ α ν ῖ κ α ς, Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (19^{ου}) ἑκατονταετηρίδος, Κωνσταντινουπόλη 1867, σ. 85.

Τ. Εὐ α γ γ ε λ ῖ δ η ς, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου, τ. Α', Ἀθήνα 1936, σ. 220 - 221.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅπως παρουσιάζεται ὁ δάσκαλος ἀπὸ τὸν Urquhart δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἱερωμένος, γιὰ νὰ συνδεθεῖ μὲ τοὺς κατοπινούς τοῦ Κ. Οἰκονόμου δασκάλους, ὅπως ὁ παπᾶς Σωτήριος Σταΐκος μέχρι τὸ 1813 καὶ μετὰ ὁ διάκος Διονύσιος μέχρι τὸ 1821.²³ Ἔτσι καὶ γιὰ τὸ παρόν, ὁ δάσκαλος αὐτὸς παραμένει στὴν ἀνωνυμία του.

Ὅσο γιὰ τὸν προύχοντα «Διογένη» μόνο ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κά-
νουμε γιὰ τὴν ταυτότητά του, μιὰ ποὺ ἄρκετοὶ προύχοντες τῆς Τσαρίτσανης
προσδιορίζονται στὸ 1806, ἀλλὰ ἀγνοοῦμε ποιὸς ἢ ποιοὶ ἐπιζοῦσαν τὸ
1830. Ἀπὸ τοὺς συνδρομητὲς βιβλίων ποὺ ἐκδόθηκαν γύρω στὸ 1806 καὶ
κατοπινά,²⁴ καὶ ἀναφέρονται νὰ κατοικοῦν στὴ Τσαρίτσανη τὴν ἐποχὴ
ἐκείνη, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῶν προσώπων αὐτῶν καὶ ἄλλων
μέσα στίς «Ἐπιστολὲς διαφόρων» τοῦ Ι. Οἰκονόμου, φτάσαμε ἀπὸ τὴ δια-
σταύρωση τῶν παραπάνω στοιχείων, σὲ μερικὲς διαπιστώσεις, ποὺ ὁδηγοῦν
ὅμως μόνο σὲ ὑποθέσεις.

Ἄρχων Λογοθέτης τῆς Τσαρίτσανης, τὸ 1806, φέρεται νὰ εἶναι ὁ
Ἰωάννης Στατήρης, ποὺ ἡ γνώση τοῦ χειρισμοῦ τῆς γλώσσας εἶναι φανερὴ
σὲ ἐπιστολὴ του, τὸ 1805, πρὸς τὸ μητροπολίτη Λαρίσης Ραφαήλ καὶ τὸν
ἐπίσκοπο Ἐλασσῶνος Ἰωαννίκιο.²⁵ Ὁ Στατήρης ἐμφανίζεται συνδρομητὴς
τὸ 1802,²⁶ ὅπου ἀναφέρεται σὰν «ἐντιμότετος» καὶ τὸ 1804,²⁷ ὅπου ἀναφέ-
ρεται σὰν «ἐντιμότετος ἄρχων Λογοθέτης». Ὁ Leake θὰ ἦταν λογικὸ νὰ
ἀναζητήσῃ τὸν ἄρχοντα Λογοθέτη τῆς Τσαρίτσανης, ὅπως συνήθως συνέ-
βαινε μὲ τοὺς περιηγητὲς, μιὰ καὶ εἶχε καὶ τὸ μπουγιουρντί τοῦ Ἀλῆ καὶ
τὴ σχετικὴ συνοδεία. Πάντως ὁ Στατήρης δὲν ἀναφέρεται στοὺς συνδρο-
μητὲς βιβλίου τοῦ 1807,²⁸ ὅπου καταγράφονται ἄλλοι Τσαριτσανιώτες.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους προύχοντες τῆς Τσαρίτσανης, συνδρομητὲς τῶν
βιβλίων ὁ Χατζὴ Κυρίτζης Χατζὴ Σταΐκος, ἀναφέρεται σὰν «εὐγενέστατος»
τὸ 1802 καὶ «χρησιμολογιώτατος» τὸ 1807. Ὁ ἴδιος ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ
ἄρκετὲς ἐπιστολὲς τῆς συλλογῆς τοῦ Ι. Οἰκονόμου καὶ μάλιστα μιὰ δική
του πρὸς τὸν Μητροπολίτη Λαρίσης Ραφαήλ, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1805,
τὸν ἀποκαλύπτει καλὸν χειριστὴ τῆς γλώσσας.²⁹

23. Τ. Εὐαγγελίδης, ὁ.π.

24. Γιὰ τὴν ἐντόπιση βιβλίων ποὺ οἱ συνδρομητὲς τοὺς κατοικοῦσαν στὴ Τσαρί-
τσανη τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, χρησιμοποίησαμε τὴ μελέτη τοῦ Φ. Ἡλίου,
Βιβλία μὲ συνδρομητὲς. Ι. Τὰ χρόνα τοῦ διαφωτισμοῦ, Ὁ Ἐραμιστής, 12 (1975) 101 -
179. Εὐχαριστοῦμε τὸν κ. Ἡλίου ποὺ μᾶς παραχώρησε γιὰ μελέτη τοὺς φωτοτυπημένους
καταλόγους τῶν συνδρομητῶν καὶ τὰ δελτία του μὲ τὴν ἐπεξεργασία τους.

25. Ι. Οἰκονόμου, Ἐπιστολὲς διαφόρων... σσ. 569 - 570.

26. Σύνοψις τῶν κωνικῶν τομῶν..., ὁ.π. σ. XVII.

27. Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς..., ὁ.π. σ. 369.

28. Κ. Κούμας, Σειρὰς στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν πραγμα-
τειῶν..., Βιέννη 1807, σ. 269.

29. Ι. Οἰκονόμου, Ἐπιστολὲς..., ὁ.π. σ. 578 - 9.

Αὐτοὺς τοὺς δύο προύχοντες τῆς Τσαρίτσανης θεωρήσαμε πιθανότερους στὴν προσπάθεια ταύτισης μὲ τὸν «λογιώτατο» «Διογένη» τοῦ Urquhart, χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ σταθοῦμε σὲ ἕναν ἀπ' αὐτούς, μιὰ καὶ δὲν γνωρίζουμε τὴν ἐπιβίωσή τους τὸ 1830.³⁰

Ίσως ἡ ὑπαρξὴ στοιχείων, ποὺ δὲν εἶναι γνωστὰ σὲ μᾶς, καὶ ἡ ἀνεύρεσή τους στὸ μέλλον, ὁδηγήσουν στὴν «ἀποκάλυψη» τοῦ ἀνώνυμου «Διογένη» καὶ ἥρωα αὐτοῦ τοῦ ιδιόμορφου ἐπεισοδίου ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΛΟΓΟΙ ΤΡΕΙΣ: ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ c. 1495 ἢ ΡΩΜΗ c. 1517; ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΜΙΑ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΣΤΟΝ LEGRAND

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις ἐπιμελήθηκε μιὰ σειρά ἑλληνικῶν κειμένων (Legrand I 13 - 16, 18 - 20, 58) ποὺ τύπωσε στὴ Φλωρεντία ὁ Lorenzo di Alopa¹ ἀπὸ τὸ 1494 ὥς τὸ 1497. Τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα τῶν ὀκτῶ αὐτῶν βιβλίων, μόνο κεφαλαῖα στὴν ἀρχὴ (1494 - 96), ὕστερα καὶ καλλιγραφικὰ πεζὰ² (1496 - 97), σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Λάσκαρι.³ Ἀπ' ὅσα ξέρουμε, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκαν στὴ Φλωρεντία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τεσσάρων μόνο λέξεων στὸ Hymni et Epigrammata τοῦ Ταρχανιώτη (Legrand III 52) ποὺ τυπώθηκε τὸ 1497 ἀπὸ τὴν τυπογραφικὴ ἐταιρεία Compagnia del Drago ἢ Societas Colubris.

Δεκαεπτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1514, ὁ Λάσκαρις, ἔχοντας μαζί του τὶς μῆτρες τῶν στοιχείων αὐτῶν, βρισκόταν στὴ Ρώμη ὅπου μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Πάπα Λέοντος Ι' ἱδρύσε τὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο, γνωστὸ σὰν Gymnasium Mediceum.⁴ Γιὰ νὰ καλυφθεῖ μέρος ἀπὸ τὶς διδακτικὲς ἀνάγ-

30. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ προύχοντες, δὲν ἀναφέρονται στοὺς συνδρομητὲς τοῦ βιβλίου τοῦ Μιχαήλου Περιδικάρη, Προδοίκες εἰς τὸν Ἑρμῆλον ἢ Δημοκριθηράκλειτον, Βιέννη 1817.

1. Ὁ τυπογράφος αὐτός, Βενετὸς τὴν καταγωγὴ, εἶχε ξεκινήσει σὰν ὑπάλληλος στὸ μοναστηριακὸ τυπογραφεῖο τοῦ S. Jacopo di Ripoli τὸ ὁποῖο διαλύθηκε τὸ 1484 ἀφήνοντας στὴ μέση τὴν ἐκτύπωση τῆς μετάφρασης τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὸν M. Ficino· ὁ Alopa τέλειωσε μόνος του τὸ βιβλίο τὸ 1485· ἀπὸ τότε δὲν ξέρουμε τί ἔκανε μέχρι τὸ 1494 ὁπότε ἄρχισε ἡ συνεργασία του μὲ τὸν Λάσκαρι. Βλ. *British Museum Catalogue of books printed in the XVth century...*, London 1908, τ. VI, σ. XVI, 665.

2. R. Proctor, *The printing of Greek in the fifteenth century*, Oxford 1900, σ. 80 - 83 (Ἀναλυτικὴ περιγραφή).

3. Proctor, ὁ.π., σ. 78.

4. Ὁ Πάπας ἦταν γιὸς τοῦ Λαυρέντιου Μέδικου.